

UOT 821.512.162.

Nərgiz QƏHRƏMANOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin dissertantı
nara.amea@gmail.com

CƏMİYYƏTİ İDARƏETMƏ SİSTEMİNƏ BƏDİİ MÜNASİBƏTDƏ ƏNƏNƏVİLİK

Açar sözlər: *ənənəvilik problemi, cəmiyyəti idarəetmə, ədəbiyyatda milli özünüdərk, Sovet Azərbaycanı ədəbiyyatı*

Key words: *the problem of tradition, society management, national self-knowledge in literature, Soviet Azerbaijan Literature*

Ключевые слова: *проблема традиционности, управление обществом, национальное самопознание в литературе, литература советского Азербайджана*

Bədii ədəbiyyat yalnız romantik vüsəti, estetik səciyyəsi ilə yox, eyni zamanda dövrün sosial-ictimai gerçəklikləri ilə bağlı mənəvi-əxlaqi, fikri-idraki mahiyyət kəsb etmək, taleyüklü problemlər ətrafında düşündürmək, cəmiyyəti təşkil edəcək, formalaşdıracaq, irəli aparacaq ideya gücünə malik olmaq imkanları ilə təsirli və əzəmətli olur. Ədəbiyyatın cəmiyyətlə bağlılığı, ona təsir keyfiyyəti qazanması, əlbəttə ki, ilk növbədə mühitin və həmin mühitin yaranmasında başlıca rol oynayan ideoloji sistem və idarəetmənin doğurduğu insan münasibətləri kompleksinin ədəbiyyata təsirinə qarşılıq olaraq həmin ideoloji sistemə və idarəetmə modelinə münasibətdə yaranıb formalaşır. Cəmiyyət insanın mövcudolma sferası, insani münasibətlər kompleksinin formalaşması mühiti olduğu kimi, ədəbiyyat da cəmiyyətdə baş verən hadisələrin qəhrəmanın şüurunda necə əks-səda verməsini, insan münasibətlərində necə təzahür etməsini özünəxas bir şəkildə canlandırır ki, bu da cəmiyyəti mənəvi və mədəni cəhətdən zənginləşdirməyə, ictimai şüurun və vətəndaşlıq düşüncəsinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Ədəbiyyat özünün bu funksiyasını cəmiyyəti təşkil edən böyük insan kütlələrinin əhvali-ruhiyyəsini özündə əks etdirən qəhrəmanın hiss, həyəcan və düşüncələrini parlaq boyalarla ifadə etməklə və yaxşı-pis haqqında müəllif mövqeyini ortaya qoymaqla yerinə yetirir.

Biz bu əlamət və qanunauyğunluğu tarixin ən müxtəlif dövr və mərhələlərində yazıb-yaratmış sənətkarlarımızın ədəbi-fəlsəfi görüşlərində də aydın şəkildə izləyə bilirik. Yəni ədəbiyyatın cəmiyyəti idarəetmə forma və modellərinə münasibəti, onları təkmilləşdirmə, yaxud yeniləşdirmə arzu-istəyi köklü və davamlı bir ədəbi meylin, ənənənin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Məsələn, dastan kimi formalaşması VI-VII əsrlərə təsadüf edən “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz igidləri aralarındakı sinfi və silki fərqlərə baxmayaraq, xalqın və məmləkətin mənafeyi naminə birgə mübarizə aparırlar, Oğuz elində dövlət xalqın, xalq da dövlətçiliyin namını, təəssübünü çəkir; XI əsrdən Şərqdə ədəbiyyat “xoşbəxtlik və siyasət” biliyini xalqa öyrətməyə başlayır (həmin əsrin məhsulu olan “Qudatqu bilik” əsərinin adı da “xoşbəxtlik və siyasət biliyi” mənasını verir [1, s.81]; Nizami Gəncəvini ictimai ədalət, humanist cəmiyyət

və dövlət quruluşu problemləri düşündürür. Şair 1201-ci ildə yazdığı “İsgəndərnamə”sində heç kəsin heç kəsdən asılı olmadığı, qulsuz, sinifsiz, hamının bərabər səviyyədə yaşadığı, dərddlinin dərddinə şərik olunan, sevinənin sevinci bölünən, qapıları qıfıllanmayan, əliəyrisiz-oğrusuz, mənəvi dəyərlərin var-dövlətdən üstün tutulduğu ideal cəmiyyət arzusunu romantik şəkildə ifadə etməklə feodal quruluşundan, bu quruluşda hökm sürən qeyri-bərabərlik, ictimai haqsızlıq şəraitindən narazılığını bildirir; Məhəmməd Füzuli beş yüz il bundan əvvəl qələmə aldığı “Şikayətnamə”sində insan taleyinə biganə dövlət idarəciliyinə nifrət hissələrini gizlətmir, məşhur “Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar” ifadəsi ilə ədalətsiz, talançı bir rejimin cəmiyyəti mənəvi şikəstlik vəziyyətinə gətirib çıxardığını vurğulayır; XVI-XVII əsrlərin bədii məhsulu “Koroğlu”da Koroğlu və onun dəliləri yalnız özlərinin azad, firavan həyat tərzı uğrunda mübarizə aparmır, həm də gücsüzlərin, “qara camaat”ın haqqını qoruyur, sosial ədalət naminə daxili və yadelli düşmənlərə qarşı vuruşur, Çənlibeli azadlıq, müstəqillik simvoluna çevirirlər...

Bununla belə, sadalamaları uzatmadan deyə bilərik ki, cəmiyyəti idarəetmə sisteminin və bu sistemin doğurduğu insan münasibətləri kompleksinin əsl mahiyyətinin bədii dərki və inikası XIX əsrdən etibarən daha intensiv xarakter almağa başlamışdı. Belə ki, Çar Rusiyasının Qafqazı və onun ardınca Cənubi Qafqazı işğal etməsi, İranla bağladığı Gülistan və Türkmənçay müqavilələri əsasında Azərbaycan məmləkətinin parçalanması və müstəmləkə idarəciliyində milli ayrı-seçkilik siyasətinin aparılması milli ədəbiyyatımızın ictimai həyatla əlaqəsinin möhkəmlənməsinə, bu zəmində milli kimlik, milli şüur, dil, dövlət və s. kimi ictimai-siyasi faktorların bədii düşüncədə boy verməsinə səbəb olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” (1857), “Kəmalüddövlə məktubları” (1863-1865) və digər əsərləri ilə cəmiyyət və idarəetmə problemi ətrafında siyasi polemikaya meydan açması və mövcud siyasi quruluşun bütünlüklə yararsız olması barədəki müəllif mövqeyini açıq-aydın şəkildə ortaya qoyması, milli tərəqqi üçün insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinin başlıca şərt olması barədəki baxışları, Cəmaləddin Əfqaninin “milli vəhdət” fəlsəfəsi, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun milli yaddaşa təkan verən “Gülistani-İrəm”i, Mirzə Kazım bəyin Şərq müsəlman həyatı ilə bağlı çoxşəxəli tədqiqat əsərləri, ilk milli qəzetimiz olan “Əkinçi”nin (1875-1877) yaradıcısı Həsən bəy Zərdabının “zindəganlıq (milli mövcudluq) davasından” qalib çıxmaq üçün xalqı elmə, maarifə yiyələnməyə çağırış konsepsiyası, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Mirzə Ələkbər Sabir, Rəşid bəy Əfəndiyev və digər mütərəqqi düşüncəli qələm adamlarının cəmiyyətdəki ictimai-siyasi eybəcərlikləri kəskin şəkildə tənqid atəşinə tutması, N.Nərimanovun 1899-cu ildə yazdığı “Nadir şah” tarixi faciəsi ilə xalq hakimiyyəti ideyasını irəli sürməklə cəmiyyətin inkişafının milli özünüidarəetmə yolu ilə mümkün ola biləcəyini vurğulaması və s. millətin öz müqəddəratı uğrunda mübarizəyə səfərbərolma səviyyəsinə yüksəlişinin ilk halqaları, mərhələləri idi.

1905-1907-ci illər rus, 1906-1911-ci illər İranda Məşrutə və 1908-ci il Türkiyədə Gənc türklər inqilablarının təsiri altında Azərbaycan xalqının da milli kimlik, milli özünüdərk və milli özünüdərsdiq məfkurəsi genişlənmış, mövcud rejim və idarəçilik sistemi ilə bağlı qızğın müzakirələr başlanmışdı. Mətbu nəşrlər (“Kəşkül”, “Kaspi”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Zənbur” və s.) vasitəsilə aparılan belə müzakirələrin

ana xəttini əsasən ictimai-siyasi məzmunlu bədii-publisist çıxışlar təşkil edirdi. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Firidun bəy Köçərli, Məhəmməd Hadi, Siltan Məcid Qənizadə, Abdulla Şaiq və başqaları artıq “milli tale” probleminə köklü şəkildə – Azərbaycan xalqının öz istiqlalını, siyasi hüquq və azadlığını əldə edə bilməsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşır, “millətin diriliyinə” səbəbi sadəcə olaraq maarifçilikdə, elmi biliklərə yiyələnməkdə, milli dəyərləri inkişaf etdirməkdə yox, milli özünüidarəetmədə – millətin öz taleyinə cavabdeh olmaqda gördüklərini bəyan edirdilər. Ö.F.Nemanzadə zülm və istibdaddan qurtulmağa səsləyirdi: *«Bəsdir bu qədər səbir! Bəsdir çəkdiyimiz bu qədər həqarət! Vaxtdır ki, cümləmiz ittifaq edib tələb edək: Cənablar! Biz öz dilimizlə oxuyub, dilimizi, milliyyətimizi bilmək istəyirik. İstəyirik ki, bir para milli işlərimizi özümüz idarə edib, bizim adətimizdən bixəbər olan cahil və zalım qulluqçular başımıza belə olmasınlar»* [2, s.146-149]. Eynəli bəy Sultanov “Xalqa məhəbbət” məqaləsində xalqını əsarət və köləlikdən xilas olmağa çağıraraq yazırdı: *“Mənim xalqım! Səni azad insanlar içərisində azad, xoşbəxtlər içərisində xoşbəxt, maarifçilər arasında maarifçi görə biləcəyəmmi?”* [3, s.197-198].

C.Məmmədquluzadə «Azərbaycan» adlı felyetonunda millətini öz tarixi məmləkəti, doğma dili, mədəniyyəti barədə düşünməyə, o taylı-bu taylı vətəninin bütövlüyü uğrunda mübarizəyə çağırırdı: *«Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:*

- Mənim anam kimdir?*
- Öz-özümə də cavab verirəm ki:*
- Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.*
- Dilim nə dildir?*
- Azərbaycan dilidir.*
- Yəni vətənim haradır?*
- Azərbaycan vilayətidir.*

Demək, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir.

- Haradır Azərbaycan?*

– Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayaziddən ibarət olsun...

Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşginli, sərəblı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşlarım, ey ərdəbilli, qalxanlı bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin! Vallah, ağlım çasıb! Axır dünya və aləm dəyişildi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək haradır bizim vətənimiz?! Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?! Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarım?!» [4]

Beləliklə, milli intibah dövrü kimi səciyyələndirə biləcəyimiz bu dövrdə ədəbiyyatımızda azərbaycançılıq və vətəndaşlıq məfkurəsi daha da dərinləşmiş,

əsərət rejimindən xilas olmaq, xalq hakimiyyətini qurmaq, milli özünüidarəetməyə və demokratik dəyərlərə nail olmaq əsas ideya səviyyəsinə yüksəlmişdir. Artıq 1920-ci illərə doğru ədəbiyyatımızda «köhnəni yıxmaq və təzə bina üçün zəmin hazırlamaq» (Y.V.Çəmən-zəminli) ideya və problemləri qətiyyətlə ifadə olunurdu. M.Hadinin:

*İmzasını atmış millət övraqi-həyata,
Yox millətimin xətti imzalar içində, –*

hayqırtısı milli istiqlala səsləyən poeziya bayrağına çevrilmişdi. Y.V.Çəmən-zəminli: «*Dünyada hər bir millətin xoşbəxt yaşamasına səbəb ancaq o millətin öz milli idarəsi ola bilər. Milli idarə də milli torpaqda, yəni müəyyən bir ölkədə bərqərar ola bilər. Deməli, əvvəlinci məsələ milli ölkədir*» [5, s.219] fikri-bəyanatı ilə Azərbaycan xalqının milli iradəsini ifadə edirdi. Ədib bu müqəddəs yolda xalqı dəyanətə, iradə əzmi göstərməyə çağırırdı: «*Bizim Azərbaycan min il bundan əvvəl də mövcud idi. Onda həm ölkəmiz var idi, həm də xalqımız. Lakin hakimiyyət bizim əlimizdə deyildi. Gəldi-gedər bir xan və ya bəy faydamızı gözləyə bilmirdi. Rusların hakimiyyəti bizi dəxi də pis hallara gətirdi; ixtiyarımızı əlinə alıb bizi həm torpağımızdan, həm də millətimizdən məhrum qılmaq istədi*» [5, s.220].

Ədəbi-tarixi araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqının köhnə feodal-patriarxal həyat tərzindən və müstəmləkəçi çar-quberniya idarəçilik formasından xilas olaraq 1918-ci ildə, bütün müsəlman aləmində ilk azad, demokratik respublika (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti) qurmağa və parlamentli idarəçilik sistemini tətbiq etməyə nail olması möhtəşəm bir hadisə idi və bu tarixi nailiyyətin qazanılmasında “millətin xoşbəxtliyi yolunda xidmət etmək kimi müqəddəs vəzifəsini” (C.Məmmədquluzadə) ləyaqətlə həyata keçirmiş milli ədəbiyyatımızın müstəsna rolu olmuşdur. Bu rolun miqyasını, əhəmiyyətini tədqiqatçı B.Əhmədov belə ümumiləşdirir: “*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir tarixi, siyasi, ideoloji fakt olaraq yalnız dövrünün tarixi şəraitinin məhsulu olmayıb, həmin illər boyu milli siyasi, ədəbi, fəlsəfi düşüncənin nəticəsi olaraq meydana gəlib. Milli dövlətçilik ideyasının tarixi o qədər uzağa getməsə də, milli dövlətçiliyi, müstəqillik ideyalarını şərtləndirən milli mənlilik şüurunun yaranmasının aspektləri məhz bədii düşüncəyə söykənir. Yəni milli, etnik mənlilik şüuru əvvəlcə bədii, sonra isə ictimai-siyasi təfəkkürdə təşəkkül tapır*” [6, s.117].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə isə vətən sevgisi, milli dövlətçiliyin qorunması ədəbiyyatın başlıca mövzusuna və leytmotivinə çevrilmiş, istiqlal düşüncəsi, üçrəngli bayrağımızın rəmzi rəngləri (göy – türklük, yaşıl – islamçılıq, qırmızı – müasirlik) onun əsas ideya-estetik ruhunu, ideya-məzmun üfüqlərini müəyyən etmişdir. Bu baxımdan poeziyada Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Umqülsüm Sadıqzadə, Əliyusif və başqa şairlərin, nəsrə Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmən-zəminli, Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Tağı Şahbazi və digər sənətkarların, dramaturgiyada Cəlil Məmmədquluzadə, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqalarının yaradıcılıq nümunələrini ədəbiyyatımızın milli ictimai düşüncəyə yol göstərən sönməz mayakları kimi qiymətləndirməmək mümkün deyil.

Hətta sovet ideoloji maşınının ədəbiyyatı öz “vintciyinə” çevirməyə cəhd etdiyi, yazıçılar ittifaqlarının, ədəbi-bədii nəşrlərin və nəşriyyat şəbəkələrinin partiya idarəçiliyinə tabe edilərək fəaliyyətlərinin partiya qərarlarının həyata keçirilməsi istiqamətində səmtləşdirildiyi, buna müvafiq olaraq ədəbiyyatın şəxsiyyətə pərəstiş və ehkamçı baxışlar müstəvisində inkişaf etdirildiyi dövrdə belə milli ədəbiyyatımız bu ənənəsinə sadıq qalmağa, öz missiyasını bu və ya digər səviyyədə həyata keçirməyə çalışmışdır. Hüseyn Cavid öz “Səyavuş”unda “parçalanan, talanan Azərbaycanın” taleyinə acıyır, açıqdan-açıq türkçülüğü müdafiə edirdi. “Sosrealizm”in tələbləri çərçivəsində yazıb-yaratmağa məcbur olan istedadlı sənətkarlarımızın yaradıcılığında milli koloritin, milli vətənpərvərlik ruhunun, milli azadlıq ideya-məğzinin yüksək olmasının əsas səbəbi buradan irəli gəlir. Biz onların “beynəlmiləçilik”, “azad qardaşlıq cəmiyyəti”, “kommunizm yolu” barədə hay-küylü şüarların səngimədiyi vaxtlarda yazdıqları əsərlərdə ideoloji uydurmalarla gerçək həyat münasibətlərinin tərs-mütənəsbibliyini hiss edir, ictimai ziddiyyət və ədalətsizliyin artmasına etiraz səslərini eşidir, xalqımızın azad, xoşbəxt yaşamaq istəyinin əlvan ifadələrini görürük. Bu baxımdan, qeyd edildiyi kimi, sovet ideologiyasını təbliğ edən, “Stalin adı ilə nəfəs alan”, “Stalin epoxası ilə qidalanan” (Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1937-ci il 28 yanvar tarixli iclasının materialları) sovet ədəbiyyatı ilə sovet dövründə yaranan, lakin sovet ideologiyasından yan keçən, hətta mövcud rejimə qarşı çıxan, ona protest edən böyük ədəbiyyatı bir-birindən fərqləndirmək çətin deyildir. Bu, çağdaş ədəbi-tənqidi fikirdə birmənalı surətdə qəbul edilir. Görkəmli şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas-alim Bəxtiyar Vahabzadə “Şəhriyar” qəzetinə (25 sentyabr 1997-ci il) və “Xalq qəzeti”nə (10-16 aprel 1998-ci il) müsahibələrində “o dövrdə yaranmış protest səciyyəli əsərlərin yenidən tədqiq edilməsinin”, bu əsərlərdəki “rejimə, quruluşa qarşı etiraz detallarını aşkarlamağın, sosializm realizmi deyilən cərəyanın əsasında yaranıb sovet ideologiyasını təbliğ edən ədəbiyyatla, həmin dövrdə yaranıb, lakin həmin ideologiyayı təbliğ etməyən, əksinə, müxtəlif bədii üsullardan istifadə edərək ezop dili ilə sovet ideologiyasına qarşı çıxan ədəbiyyatı eyniləşdirməməyin vacibliyini vurğulamışdır: *“Rus sovet ədəbiyyatında sovet ideologiyasını təbliğ edən Mayakovski, D.Bedni, Serafimoviç, A.Fadeyevlərlə yanaşı, Mandelştam, L.Qumilyov, Svetayeva, Anna Axmatova kimi sovet ideologiyasına biganə olan və Zoşsenko, Pasternak, Soljenitsin kimi bu ideologiyaya qarşı çıxan yazıçılar da var idi. Böyük qırğız yazıçısı Ç.Aytmatov “Əsrə bərabər gün”, “Cəllad kötüyü” kimi əsərlərində sovet təbliğatı nəticəsində tarixi yaddaşını itirmiş manqurtların obrazını yaratmaqla sovet rejiminə və ideologiyasına qarşı çıxmamışdımı? Və bu əsərlər “sovet ədəbiyyatı” adlanırmı?”*

Akademik sözünün mabədi olaraq bu sırada Azərbaycan “sovet ədəbiyyatı”nı da xarakterizə edir və haqlı olaraq sovet ideologiyasından yan keçən şair və yazıçılarımızı (H.Cavid, Ə.Cavad, Y.V.Çəmənəzəminli və b.), həm sovet ideologiyasını təbliğ edən, həm də ondan yan keçən, hətta bəzi hallarda ona qarşı çıxan sənətkarlarımızı (S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm, M.S.Ordubadı, M.Cəlal, O.Sarıvəlli, M.Hüseyn, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, M.Araz, Anar, Elçin, M.Süleymanlı, İ.Məlikzadə, S.Əhmədli, İ.İsmayilzadə, A.Məsud və b.) və onların bu gün də ədəbi-ictimai aktuallığını qoruyub saxlayan yaradıcılıq nümunələrini xatırladır [7, s.205-206].

Və yaxud eyni mövqedən çıxış edən tənqidçi-filosof Y.Qarayev yazır: *“Bizdə də sosialist ideologiyasından başqa bir “sosializm dövrünün sənəti və onun intibahı” anlayışı və təcrübəsi olmuşdur. “Koroğlu” və “Yeddi gözəl”, “Kürd ovşarı” və “Şur”, “Od gəlini” və “Vaqif”, “Toy”, “Açıq kitab” və “Saçlı”, “Dəli Kür” və “Yanan ürək”, “Karvan yolu”, “Ağ liman” və “Kür qırağının meşələri”, “Yamacda nişanə”, “Köç” və “Quyu”, Büllur sarayda” və “Fəryad”, “Labüdlük”, “Şəhidlər və şahidlər”, “Qətl günü”, “Ölüm hökmü” və “Qarlı aşırım” və s. və s. hamısı onun nümunələridir”* [1, s.39-40].

Bu qeydlərdən də belə nəticəyə gəlmək olur ki, sovet dövründə bir sıra sənətkarlar kommunist ideologiyasının illüziyalarına inanaraq mövcud rejimi möhkəmləndirmək məqsədinə xidmət etmişlərsə, ikincilər ruhən, qəlbən bağlı olduqları yurdun, millətin dərdlərini, problemlərini düşünərək onun azad, xoşbəxt gələcəyi üçün töhfə verməyə çalışmışlar. Belə bir amalın, məramın sovet dövrü ədəbiyyatında inkişafı, təcəssümü, müasir ədəbi tənqidimizdə qeyd edildiyi kimi, özünü aşağıdakı şəkillərdə büruzə verirdi:

- *Ana dilinin və milli şüurun qorunması və inkişaf etdirilməsi;*
- *milli-tarixi yaddaşın bərpası;*
- *Azərbaycan idealının, milli vətənpərvərlik ruhunun yaşadılması;*
- *Azərbaycan insanının obrazının bədii təcəssümü;*
- *nəhayət, birbaşa milli ideya vasitəsilə qurtuluşa çağırışın bədii ifadəsi”* [8, s.6].

Hesab edirik ki, bu sıraya yuxarıda qeyd etdiyimiz *“ictimai ziddiyyət və sosial ədalətsizliyin artmasına etiraz”* motivlərinin güclənməsi bəndini də əlavə etmək lazımdır. Elə həmin mənbədə göstəriləndiyi kimi: *“...Ədəbiyyat son sovet dönəmində milli varlıqla sosializm cəmiyyəti arasında tam bir ziddiyyətin, gərgin mənəvi atmosferin olduğunu fiksə edir, aşkarlayırdı. 1980-ci illərin bədnam yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti bu eybəcərliyi bütünlüklə ortaya qoydu, üzə çıxardı. Sovet cəmiyyətinin sabahının olmaması milli həqiqətlərin fonunda daha da bariz görünürdü. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” (1984), Elçinin “Ağ dəvə” (1987) və “Ölüm hökmü” (1989) romanları bu əhvali-ruhiyyədən xəbər verir, bütün sovet dönəmində milli insanın yaşadığı ağrı və acılardan söz açırdı. Anar “Molla Nəsrəddin-66” və “Yaxşı padşahın nağılı” əsərlərində ictimai-siyasi quruluşu ifşa edir, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında müasir cəmiyyətin uğradığı mənəvi degradasiya və fərdin ekzistensial azadlıq ehtiraslarını əks etdirir, “Əlaqə” povestində boğucu mühitdən xilas yolları axtarırdı. Rəsul Rza ömrünün sonunda yazdığı “Xəstəxana şeirləri”ndə cəmiyyəti bürümüş sosial kateklizmlər, mənəvi sarsıntılar üzərində dərin düşüncələrə dalır, İsa Hüseynov “İdeal” romanında sovet cəmiyyətinin çıxılmaz ziddiyyətlər və sosial böhranına qarşı milli ideal irəli sürürdü”* [8, s.55-56].

Əlbəttə, ədəbi fakt və materiallar belə deməyə əsas verir ki, müxtəlif ideoloji sistemlərdəki cəmiyyəti idarəetmə forma və modellərinin və onların doğurduğu insan münasibətləri kompleksinin ədəbiyyatda əksi, bu istiqamətdə bədii fikrin fəallaşması sənətkarın dünyagörüşü, istedadı və cəsarəti məsələləri ilə yanaşı, istər-istəməz, mövcud ictimai-siyasi şəraitlə, ideoloji sistemlərdəki rejimin verdiyi imkanlarla əlaqəlidir. Məlumdur ki, Azərbaycan öz təbii sərvətləri və coğrafi mövqeyinə görə minilliklər boyu istila yürüşlərinə məruz qalmış, müxtəlif imperiyaların və ideologiyaların təsiri altına alınaraq müstəmləkə re-

jimlərinin qadağa və cəza üsullarına söykənən sərt idarəetmə modelləri ilə idarə edilmişdir. Hətta bu üzdən zaman-zaman bir çox sənətkarlarımız (Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusif Vəzir Çəmənizəminli və onlarla başqaları) mövcud rejimin danışıqsız təbəçilik tələbi ilə üzləşmiş, yaxud həqiqəti yazmağın qurbanına çevrilmişlər ki, bu ağırlı yaşantılar da ən müxtəlif forma və janrlarda bədii ifadəsini tapmışdır.

Lakin bu kimi mühüm məsələlər müstəmləkə rejimlərinin qadağaları üzündən zamanında elmi araşdırmalara cəlb edilməmiş, yaxud “sənət xatirinə sənət” nəzəri baxışlarına görə rədd edilmiş və yaxud mövcud ideoloji sistemin tələblərinə müvafiq qaydada təhlil olunduqlarından əsl mahiyyətləri lazımınca dəyərləndirilməmiş, əksinə, “çərçivədən” kənara çıxdıqlarına görə tənqid olunmuşlar. Xüsusən də sovet rejimində insan-cəmiyyət münasibətlərinin ədəbiyyatda inikası probleminin araşdırılmasına ciddi məhdudiyyətlər qoyulmuş, bu səbəbdən dövrün sosial-ictimai ruhunu canlı və inandırıcı boyalarla əks etdirən bədii nümunələr, epizodlar, sənətkarın Ezop dili uzun illər elmi araşdırma obyektinə çevrilməmiş qalmış, ən yaxşı halda birtərəfli surətdə – siyasi-ideoloji mövqedən tədqiq olunmuşdur.

Şübhəsiz ki, müstəqillik şəraitində ideoloji ehkamçılığın aradan qalxması problemin sistemli və əhatəli surətdə işlənməsinə imkan verir və artıq bir sıra tədqiqatçılar (Y.Qarayev, B.Nəbiyev, İ.Həbibbəyli, H.Qasimov, T.Salamoğlu, A.Rüstəmli və b.) bu istiqamətdə xeyli təşəbbüs göstərmiş, bir sıra ədəbi nümunələri obyektiv təhlil edərək yeni meyarlarla dəyərləndirmişlər. Lakin hesab edirik ki, problemin ədəbiyyat tariximizin yenidən yazılması, habelə ədəbiyyatımızın cari cəmiyyətdə rolu və vəzifələri məsələləri ilə sıx bağlılığı, habelə çağdaş ədəbi düşüncənin müstəqil dövlət quruculuğu və onun sivil idarəetmə modellərinin hazırlanması prosesində fəal mövqe tutması onun daha köklü, sistemli, əhatəli surətdə öyrənilməsinə tələb edir.

Hələlik isə apardığımız araşdırmadan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, ictimai problem, dövlət quruluşu, mövcud ideologiya (siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, dini, fəlsəfi və s. baxışlar sistemi), həmin sistemin doğurduğu rejim və idarəetmə formalarının mahiyyəti xalq həyatı ilə sıx bağlı olan sənətkarlarımızı zaman-zaman düşündürmüş və onlar dövrün insan münasibətlərinə mənfi təsir göstərən ictimai-siyasi ziddiyyətlərini və eybəcərliklərini tənqid atəşinə tutmuş, hakim qüvvələri rəiyyətlə etik-əxlaqi davranışa, cəmiyyəti ədalətli idarəçiliyə səsləmiş, azad milli özünüidarə uğrunda mübarizə aparmışlar. Bu ədəbi ənənə, tendensiya milli ədəbiyyatımızın ən müxtəlif mərhələlərində, milli varlığımızın və dövlətçiliyimizin tarixi mənzərəsinin canlandırılması fonunda özünü göstərmiş və bu gün də göstərməkdədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı, “Elm”, 2016, 776 s.
2. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1992, s. 146-149.
3. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan, “Əcəmi”, 424 s.
4. C.Məmmədquluzadə. Azərbaycan. «Molla Nəsrəddin» jurnalı, 1917-ci il, № 24.
5. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005, = s.
6. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 552 s.
7. Vahabzadə B. Zaman və mən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1999, 252 s.
8. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, 1-ci cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 800 s.

Nargiz Gahramanova

Traditionalism in artistic terms in society management

Summary

The article is devoted to the problem of traditionalism in artistic terms to social problems and issues of state structures. The author observes this tendency with his research, ranging from ancient written literary examples to the modern literary process. Hence the conclusion – artists closely associated with the life of people – the owners of beliefs and ideas, have always been vulnerable to the public environment, highlighting the contradiction and disgrace of the era, put forward such progressive ideas as purity, novelty, the democratization of society. In turn, this led to the formation of a deeply rooted literary tradition with dynamic nature.

Наргиз Гахраманова

**Традиционность в художественном отношении
к системе управления обществом**

Р е з ю м е

Статья посвящена проблеме традиционности в художественном отношении к общественным проблемам и вопросам государственных структур.

Автор наблюдает за этой тенденцией своими исследованиями, начиная от древних письменных литературных образцов до современного литературного процесса.

Отсюда вывод – деятели искусства, тесно связанные с жизнью народа, – обладатели убеждения и идеи, всегда были уязвимы в отношении к общественной среде, освещая противоречия и безобразие эпохи, выдвигали такие прогрессивные идеи, как непорочность, новизна, демократизация социума.

В свою очередь, это привело к формированию литературной традиции глубоко укоренившегося и динамичного характера.